

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ ΣΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΝ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Μετά την ωραία όμιλία του αγαπητοῦ συναδέλφου κ. Δεσποτοπούλου, πού παρουσίασε τὴν καθολικὴ ἐπιστημονικὴ συμβολὴ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ Διδασκάλου, ἐλάχιστες ἀπὸ τὶς πολυποίκιλες τοῦ ἔργου του πτυχὲς θὰ προσπαθήσω νὰ ἐπισημάνω, καὶ μάλιστα ἐκεῖνες πού συναρτῶνται περισσότερο μὲ τὴν ἀπήχηση τῆς διδασκαλίας του τόσο στὴν Γενικὴ θεωρία τοῦ δικαίου ὅσο καὶ στὸ εὐαίσθητο πεδίο τῆς ἐρμηνείας καὶ ἐφαρμογῆς αὐτοῦ.

Ἡ προσωπικότητα τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου συνδέεται μὲ τὴν νεώτερη ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς νομικῆς ἐπιστήμης, τὴν ὁποία κατ' ἐξοχὴν χρωμάτιζαν τὰ ὀνόματα τῶν Δημητρίου Παπούλια, Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου, Γεωργίου Μπαλῆ καὶ Γεωργίου Μαριδάκη ὡς διακεκριμένων τοῦ δικαίου Διδασκάλων. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο τὸ ἔτος 1932 ἦταν πράγματι σημαντικό. Διότι τότε κυκλοφόρησαν δύο βασικὲς μελέτες σχετικὲς μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ δικαίου: τοῦ Κ. Τσάτσου, νέου τότε καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ δικαίου στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, μὲ τίτλο *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου*, καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Λιτξεροπούλου, ὑφηγητοῦ τότε στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καὶ ἔπειτα καθηγητοῦ στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, μὲ τίτλο *Ἡ νομολογία ὡς παράγων διαπλάσεως τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου*. Ὁ Λιτξερόπουλος στὸν πρόλογο τῆς ωραίας πράγματι μελέτης του, ἀφοῦ ἐτόνιζε ὅτι ἡ διατριβὴ του στηρίζεται στὴν τελολογικὴ μέθοδο ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου, προσέθετε καὶ τὰ ἀκόλουθα: «Ἡ συγγραφή τῆς παρούσης ἐργασίας, ἔλεγε, εἶχε ἤδη πολὺ προχωρήσει, ὅτε ἐλάβομεν γνῶσιν τῆς ἐκτενοῦς πραγματείας τοῦ φίλου καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ δικαίου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν κ. Κ. Τσάτσου ἐπὶ τοῦ Προβλήματος τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου. Ὁ ἀναγνώστης θὰ συμπληρώσει ἐπιμελέστατα τὸ θεωρητικὸν μέρος τῆς μελέτης μας διὰ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ἔργου τοῦ κ. Τσάτσου, ὁ ὁποῖος προσφέρει εἰς τὴν ἐλληνικὴν ἐπιστήμην βαθυτάτην δογματικὴν καὶ φιλοσοφικὴν ἔρευναν τοῦ θέματος». Ἀλλὰ καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος — πού εἶχε ἐπισημάνει ἀπ' τὸ ἔτος 1916, μὲ τὴν μελέτη του *Ἐλευθέρα ἐρμηνεία τοῦ δικαίου* τὴν στεῖρα «ἐννοιοκρατουμένη» μέθοδο ἐρμηνείας τοῦ δικαίου καὶ ὑπεδείκνυε τὴν ζωογόνο τελολογικὴ κατεύθυνση αὐτῆς — στὴν ἐνθερμη Εἰσήγησή του γιὰ τὴν ἀπο-

δοχή της υποψηφιότητος του Κ. Τσάτσου ως Ἀκαδημαϊκοῦ, ἔγραφε καὶ τὰ ἑξῆς: «Ἡ μελέτη περὶ τοῦ *Προβλήματος τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου* ἰσοδυναμεῖ πρὸς ὁλόκληρον σύστημα φιλοσοφίας τοῦ δικαίου μετὰ βάσιν τὴν ἰδεοκρατικὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς ἀπόψεως εἶναι εὐτυχὴς ἡ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, ἀφοῦ τοιοῦτον ἔργον ἀναλῶν, μετὰ βάσιν αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τοῦ δικαίου, τὴν ἐρμηνευτικὴν μέθοδον παντὸς κειμένου νομοθετικοῦ ἢ ἰδιωτικοῦ, δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ εἰς τὴν διεθνὴ κίνησιν». Τὴν τελολογικὴ αὐτὴ μέθοδο, μετὰ τὶς ποικίλες γνωσιολογικὰς ἀποχρώσεις κατὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ ὑπαγωγικοῦ κυρίως συλλογισμοῦ, ἀνέπτυξε ὁ Κ. Τσάτσος κατὰ τρόπον ἀπαράμυλλο. Σὲ μία τελευταία μάλιστα μελέτη του — ἔπειτα ἀπὸ 57 χρόνια ἐπιστημονικῆς ζωῆς — ποὺ φέρει τὸν ἴδιο τίτλο μετὰ τὴν ἀρχικὴν σὲ γερμανικὴ γλῶσσα μελέτη του *Ἡ ἔννοια τοῦ θετικοῦ δικαίου*, ἀφοῦ ἀντικρούει πειστικὰ καὶ μετὰ ἐκτεταμένη ἐπιχειρηματολογία τὶς διαφορὰς μετὰ μαρξιστικὸν ὑπόστρωμα θεωρίας, ποὺ δὲν προάγουν — ὅπως γράφει — τὴν ἐπιστήμην, διατυπώνει καὶ πάλιν τὴν βασικὴν τοῦ θέσης μετὰ τὴν ἀκόλουθον περικοπή: «Ἡ τελολογία, λέγει, εἶναι μία μορφή σκέψεως ποὺ τὴν θεωρῶ ἀναγκαία, γιὰ ὅλον τὸν κόσμον τῆς πράξεως, ἀλλὰ ποὺ προσλαμβάνει τὴν ἐντελέστερην μορφήν της στὸ δίκαιο (...). Ὅχι διότι εἶναι μία μέθοδος ἀπλῶς πρόσφορη γιὰ τὴν κατανόησιν τῶν νοημάτων τοῦ δικαίου, γιὰ τὴν πλήρωσιν τῶν κενῶν τοῦ συστήματος ἢ τὴν ἀρνήσιν τῶν ἀντιφάσεων του, ἀλλὰ διότι ἡ τελολογία ὑπάρχει παντοῦ ὅπου γιὰ νὰ ἐννοήσωμε μία πράξιν πρέπει νὰ ξέρωμε ποῦ στοχεύει. Ἀπὸ ἐκεῖ κρίνομε τὴν ἀξίαν ἢ τὴν ἀπαξίαν της. Ἡ μέθοδος ἐπομένως αὐτὴ ἰσχύει ὅπου ἀντικείμενον ἔρευνας εἶναι πράξεις τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ ὁλόκληρη ἡ ἱστορία καὶ ἐπομένως καὶ τὸ δίκαιο».

Ἡ φιλοσοφικὴ ἀλλὰ καὶ ἡ θεωρητικὴ δομὴ τοῦ ὅλου ἔργου τοῦ Κ. Τσάτσου, ἐπίσης δὲ καὶ ἡ πανεπιστημιακὴ διδασκαλία του, ἐδημιούργησαν μία νέα ἀξιολογὴ κίνησιν στὴν ὅλη θεώρησιν τοῦ δικαίου, ὥστε ὄχι μόνον νὰ ἐμφανισθοῦν σημαντικὰς ἀπ' τοὺς μαθητάς του ἐργασίαι ποὺ φέρουν τὴν σφραγίδα τῆς προσωπικότητός του, ἀλλὰ καὶ νὰ ὑπάρξῃ ἄμεση ἐπίδρασις τῆς τελολογικῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου τόσο στοὺς ἐρμηνευτὰς κειμένων τοῦ ἀστικοῦ κυρίως δικαίου, ὅσο καὶ στὴν νομολογίαν.

Σημαντικὸν τὸ ἔτος 1940 γιὰ τοὺς μαθητάς του. Τότε ἐμφανίζεται ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Κωνσταντίνου Δεσποτοπούλου *Τὸ δικαίωμα ὡς διάνοημα τοῦ νομοθέτου* μετὰ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίζει, κατὰ τὴν ἑκφράση τοῦ ἰδίου, πυρηνικὸν θέμα τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου. Καὶ ἀποτελεῖ πράγματι αὐτὴ σημαντικὴ συμβολὴ στὸ λεπτὸν αὐτὸ πρόβλημα, χωρὶς νὰ ἔχῃ μέχρι σήμερα κλονισθῇ στὴν διεθνὴ θεωρητικὴ κίνησιν ἢ σταθερὴν φιλοσοφικὴν δομὴν τοῦ ἐγχειρήματός του. Στὴν ἴδια ἐποχὴ τοῦ '40 κυκλοφορεῖ καὶ ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Ἑμμανουὴλ Μιχελάκη *Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς δικονομικῆς ἀποδείξεως* καὶ ἔπειτα ἀπὸ λίγα χρόνια καὶ ἡ ἐπὶ ὑψηγείᾳ διατριβὴ του *Περὶ τῆς ἀδίκου διαδικαστικῆς πράξεως*. Μετὰ τὶς δύο αὐτὰς ἀξιολογέας μελέτες ἡ διδασκαλία τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου διεισδύει καὶ εἰς τὸν

δικονομικό χώρο του δικαίου — πού μέχρι τότε έθεωρείτο ό πλέον τυπικός — καί αξιοποιείται ή διδασκαλία του κατά τρόπο, ώστε τὰ έξεταζόμενα θέματα νά αντιμετωπίζονται έντός τής γενικής πλέον θεωρίας του δικαίου. Ή αὐτή δικονομική πορεία συνεχίζεται καί μέ τις δικές μου μελέτες, πού μέ αφετηρία πάντοτε τό φιλοσοφικό σύστημα του Κ. Τσάτσου προωθοῦνται λύσεις γενικωτέρων θεωρητικῶν ἀλλά καί νομολογιακῶν ζητημάτων. Όλη αὐτή τήν ἐπιστημονική πορεία τῶν μαθητῶν του, δέν ἔπαυσε νά παρακολουθῇ πάντοτε μέ έντονο ένδιαφέρον ἀλλά καί έκδηλη ἀγάπη. Μ' αὐτό τό ζωηρό ἐπιστημονικό ένδιαφέρον του καί τήν συγκινητική ἀγάπη του γιά όλους μας, συνδέεται καί ή ἐπιτρεπτή, αὐτή τήν στιγμή, σύντομη διήγηση μιᾶς ζωηρῆς ἀνάμνησής μου.

Ήταν μία μέρα ἀπ' τις πολλές μαῦρες μέρες του χουντικοῦ πραξικοπήματος πού μου τηλεφώνησε ο Κ. Τσάτσος. Διάβασα ἀγαπητέ μου, μου εἶπε, τήν μελέτη σου γιά τόν «νομικό προσδιορισμό του πραγματικοῦ γεγονότος» στήν όποία αντιμετωπίζεις πολλά θέματα γενικής θεωρίας του δικαίου, καί θά ἤθελα μέ μερικούς καλούς φίλους νά συναντηθοῦμε ἕνα ἀπόγευμα στήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν γιά νά συζητήσωμε τό ὅλο θέμα. Τόν νῦχαρίστησα γιά τήν τιμητική γιά μένα σκέψη του, καί πῆγα στήν συνάντηση, πού ἔγινε ἔπειτα ἀπό λίγες μέρες στήν διπλανή μικρή αἴθουσα μέ τήν συμμετοχή του Π. Ζέπου, του Θ. Τσάτσου, του Ε. Μιχελάκη, του Γ. Κουσουλάκου καί μερικῶν ἄλλων, μεταξύ τῶν όποίων καί ό Κ. Σημίτης, φέρελπισ νέος τότε νομικός καί τώρα Πρόεδρος τής Κυβερνήσεως, ἀπουσίαζε ὁμως ό Δεσποτόπουλος, γιατί εἶχε φύγει ἀπ' τήν πένθιμη Ἀθήνα καί ἀνέπνεε τήν αὔρα τής ἐλευθερίας στήν φιλόξενη Γαλλία ὡς προσκεκλημένος καθηγητής στό Πανεπιστήμιο του Nancy. Ἐκείνη τήν βραδιά θέλησε νά ξαναζήση ό Καθηγητής, ἀκόμη μία φορά, πού ἦταν καί ή τελευταία, τήν ὁμορφη ἀτμόσφαιρα του περιφήμου πανεπιστημιακοῦ Φροντιστηρίου του, σέ ἕναν ἄλλο ἐλεύθερο χώρο, ἀλλά σέ μία ἀνελεύθερη τότε Χώρα.

Ή ἀξία όποιουδήποτε συστήματος Φιλοσοφίας του δικαίου κρίνεται ἀπό δύο ὅψεις: τήν σταθερότητα τής θεμελιώσεώς του ἀφ' ενός, καί τήν αποτελεσματικότητα ἀφ' ἑτέρου ὄχι μόνον ὡς πρὸς τήν διευκρίνιση καί λύση θεωρητικῶν του δικαίου προβλημάτων, ἀλλά καί ὡς πρὸς τήν ἀκολουθητέα μέθοδο ἐρμηνείας καί ἐφαρμογῆς αὐτοῦ. Τὰ δύο αὐτά χαρακτηριστικά γνωρίσματα ἀποτελοῦν τις σταθερές βάσεις του ὁλοκληρωμένου φιλοσοφικοῦ συστήματος του Κωνσταντίνου Τσάτσου.

Δέν εἶναι δέ ὑπερβολή νά λεχθῇ, ὅτι πολλές ἀπ' τις μελέτες ὄχι μόνον τῶν μαθητῶν του ἀλλά καί ἄλλων νεωτέρων, δέν θά εἶχαν τήν θεωρητική δομή μέ τήν όποία ἐμφανίσθηκαν, ἂν δέν προϋπῆρχε καί τό φωτεινό σύστημα του Κ. Τσάτσου. Λέγω καί τό φωτεινό σύστημα του Κ. Τσάτσου. Διότι θά ἦταν βασική παράλειψη ἂν δέν ἐτόνιζα, ὅτι καί οἱ σύγχρονοί του καί διακεκριμένοι πανεπιστημιακοί συνάδελφοί του ἀκολουθοῦσαν τήν αὐτή ἐπιστημονική πορεία, πιστοί κι αὐτοί στήν προηγουμένη λαμπρή ἰδεολογική παράδοση,

πού την χρωμάτισε έντονα ό Παναγιώτης Ζέπος στόν Έναρκτήριο του Λόγο στο Πανεπιστήμιο Ἀθηνών με θέμα: *Ἡ νεωτέρα ἑλληνική ἐπιστήμη τοῦ ἀστικοῦ δικαίου* (1954), με την ἀκόλουθη κομπή ἀλλά καί χαρακτηριστική περιγραφή: «Ὡς πρὸς μὲν τὴν ἀκολουθητέαν ἐρμηνευτικὴν μέθοδον, ἡ ἡμετέρα γενεά, ἔλεγε, πιστεύει, ὅτι τὸ ἀστικὸν δίκαιον, ὡς δίκαιον, ἦτοι ὡς ἀνθρωπίνη θέλησις τελολογικῶς ἀξιολογουμένη, μόνον τελολογικῶς δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ, τοῦτο δὲ πάλιν χωρὶς τὰς ὑπερβολὰς τῆς λεγομένης συμβολικῆς ἢ παραστατικῆς Λογικῆς, πάντως δὲ καὶ με ἀποκλεισμόν τῶν εἰς τὸν διεθνὴ ὀρίζοντα ἐκ νέου ἀναφαινομένων ἀπλῶν αἰτιοκρατικῶν μεθόδων». Ὡς πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν δὲ θεώρηση προσέθετε: «Ὅτι τὸ ἀστικὸν δίκαιον εἶναι ἑτερόνομος ρυθμὸς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τοῦ ὁποίου ἡ πλήρης σύλληψις καὶ τακτοποιήσις εἰς τὴν ἀνθρωπίνην νόησιν μόνον με θεώρησιν φιλοσοφικὴν εἶναι δυνατὴ, καὶ μόνον με μέθοδον φιλοσοφικὴν καθίσταται γόνιμος ἀκόμη καὶ εἰς πρακτικὰ θέματα» (σ. 37, 51-52). Θὰ ἦταν ὁμως ἐξ ἴσου παράλειψη, ἐὰν δὲν ὑπεγράμμιζα καὶ πάλι τὴν μεγάλη ἐπίδραση πού εἶχε τὸ φιλοσοφικὸ τοῦ Τσάτσου σύστημα καὶ στὴν νέα διαμόρφωση τῆς γενικῆς θεωρίας τοῦ ἀστικοῦ δικονομικοῦ δικαίου, ὥστε σὲ συνάρτηση με τὶς βασικὲς στὸ δικονομικὸ δόγμα συμβολές τῶν τότε διακεκριμένων ἐπίσης συναδέλφων του Γεωργίου Ράμμου καὶ Χαραλάμπους Φραγκίστα, ἐπέτυχε ἡ ἑλληνικὴ δικονομικὴ σκέψη νὰ καταλάβῃ σημαντικὴ θέση στὴν διεθνὴ ἐπιστημονικὴ κίνηση, πού καὶ σήμερα παραμένει ζωηρὴ με ἐντονώτε- ρη μάλιστα προβολὴ αὐτῆς ἔπειτα ἀπὸ τὶς ἀξιόλογες μελέτες τῶν ἀγαπητῶν καὶ διακεκριμένων νέων συναδέλφων.

Κατὰ τὸ τελολογικὸ σύστημα τοῦ Κ. Τσάτσου: «Αἱ εἰδικώτεραι διατάξεις εἶναι σκοπὸς ὑπηρετικὸς γενικωτέρων σκοπῶν (...). Ἀφ' ἧς δὲ μία νομοθε- σία θεωρηθῇ ὡς σύστημα σκοπῶν ἀναφερομένων τελικῶς εἰς μίαν γενικω- τάτην ἀρχήν, εἶναι δεδομένον διαρκῶς καὶ τὸ κριτήριον, βάσει τοῦ ὁποίου μεταξὺ δύο εἰδικωτέρων ἀντιθέτων σκοπῶν εἶναι δυνατόν νὰ εὑρεθῇ ἐκεῖνος ὅστις πρέπει νὰ ἐπικρατήσῃ διότι εἶναι τὸ προσφορώτερον μέσον πραγματοποιήσεως τοῦ γενικωτέρου σκοποῦ, οὔτινος οἱ εἰδικοὶ σκοποὶ θεωρητέοι ὡς μέσα». Τὴν σχέση αὐτὴ μεταξὺ σκοποῦ καὶ μέσου ἀναπτύσσει, κατὰ τρόπο ἐξαίρετο, στὴν κλασσικὴ πλέον μελέτη του *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου* (²1978), ὅπου προσδιορίζει ἐπίσης καὶ τὰ ἐπιτρεπτά ὅρια τοῦ δημιουργικοῦ ἔργου τοῦ δικαστοῦ στὸ λεπτὸ χῶρο τῆς ἐρμηνείας καὶ ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου (σ. I 16-7).

Ἡ τελολογικὴ αὐτὴ μέθοδος ἐρμηνείας τοῦ δικαίου πού σύντομα ἔγινε ἀποδεκτὴ στὴν θεωρία, ἐπεκράτησε τελικὰ καὶ στὴν νομολογία τῶν Ἀνωτά- των Δικαστηρίων μας, πού δὲν πρόλαβε ὁ Διδάσκαλος νὰ τὴν χαρῇ. Ἀπαντοῦν πλέον στὴν πρόσφατη νομολογία τοῦ Ἀρείου Πάγου χαρακτη- ριστικαὶ γι' αὐτὴν τὴν μέθοδο ἐκφράσεις, ὅπως λ.χ. ὅτι «γιὰ τὴν ἀκύρωση ἀναγκαστικῆς ἐκτελέσεως ὁ ἰσχυρισμὸς πού ἀφορᾷ τὴν ἀπόσβεση τῆς ἀπαι- τήσεως ἐπιτρέπεται νὰ ἀποδειχθῇ, κατὰ τὴν τελολογικὴ ἐρμηνεία τῆς διατά-

ξεως, μόνον με έγγραφα ή όμολογία» (ΑΠ 583/1993) ή ότι «κατά την άληθή έννοια της διάταξης αυτής τόσον από την γραμματική όσον και από την τελολογική τοιαύτη, τό δικαίωμα ιδιοκατοίκησης άναγνωρίζεται (...)» (ΑΠ 823/1992)· ή ότι «θά ήταν αντίθετο προς τη λογική και την τελολογική έρμηνεία του νόμου νά δικαιούται ό συμβολαιογράφος νά παρακρατήσει 20% για συμβόλαια στα όποια (...)» (Όλ. ΑΠ 70/1990)· ή ότι «ή διάταξη του άνω νόμου δέν έπεκτείνει ούτε κατά τό γράμμα ούτε κατά τόν σκοπόν της την εκ του νόμου άναδοχήν της ύποχρεώσεως καταβολής φόρου» (ΑΠ 952/1994). Άλλά και του Συμβουλίου της Έπικρατείας ή νομολογία την αυτή ακολουθεί μέθοδο έρμηνείας του δικαίου, όταν τονίζει τόν σκοπόν του νόμου για νά συναγάγη από αυτόν την προσήκουσα λύση. Στην πρόσφατη όμως νομολογία του άπεδέχθη και την καλουμένη άρχή της «άναλογικότητας» ως μέθοδο έρμηνείας του δικαίου, πού έγινε έντονα αποδεκτή τόσο από την διεθνή θεωρία όσο και από την νομολογία διεθνών ιδία δικαστηρίων. Και εγκαινιάσθηκε ή θεωρία αυτή με την ύπ' άριθ. 2112/84 απόφασή του, όπου άπαντά ή έκφραση «ή εκ της έννοίας του κράτους δικαίου απορρέουσα άρχή της άναλογικότητας». Στηρίζεται δέ ή άναλογικότητα στην στάθμιση μέσων και σκοπών με περαιτέρω έννοιολογική εξειδίκευση των δύο αυτών όρων και με χαρακτηριστικά κυρίως κριτήρια την άναγκαιότητα και καταλληλότητα των μέσων έν σχέσει προς τόν διωκόμενο σκοπό. Άλλά ή θεωρία αυτή δέν άποτελεί τίποτε άλλο παρά τελολογική μέθοδο έρμηνείας του δικαίου, με έννοιολογική εξειδίκευση του προσφορωτέρου μέσου προς πραγματοποίηση του γενικωτέρου του νόμου σκοπού, όπως, πρό της εμφάνισέως της, προφητικά έδίδαξε ό Κωνσταντίνος Τσάτσος. Με άφετηρία δέ την θεωρητική αυτή θέση, θά ήταν, κατά την γνώμη μου, σκοπιμώτερη ή χρησιμοποίηση και από τό Συμβούλιο της Έπικρατείας της αυτής όρολογίας πού άπαντά στην πρόσφατη νομολογία του Άρείου Πάγου, άφου ή «τελολογική έρμηνεία» καλύπτει και την «άναλογικότητα» έντός του ειδικωτέρου πλαισίου της εξειδικεύσεως μέσων και σκοπού. Κατ' αυτόν δέ τόν τρόπο, με έκφραστική πλέον όμοιομορφία, θά προηγείτο, και από νομολογιακή επίσης άποψη, ή πρωτοπόρος διδασκαλία εκείνου, σε σχέση προς την σύγχρονη έρμηνευτική κατεύθυνση.

Με την άποχώρηση του Κωνσταντίνου Τσάτσου άπ' τό Πανεπιστήμιο Άθηνών έχασε τό Πανεπιστήμιο ένα λαμπρό Διδάσκαλο. Άπέκτησε όμως ή μέν Άκαδημία Άθηνών μία φωτεινή προσωπικότητα ή δέ Πατρίδα μας υπόδειγμα πολιτικού άνδρός, του όποιου ή Πολιτεία ως Προέδρου της Δημοκρατίας ήταν μία συνεχής διδαχή στην πράξη, παράλληλα με την άδιάκοπη έπιστημονική του συμβολή σε πλείστα όσα θέματα, και πάντοτε με την βαθειά πλατωνική του πίστη: *τόν λόγον διδόναι τε και δέξασθαι*.

Γεώργιος ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ
(Άθήναι)